

Kirjandus

1. Lissitsian, B. Starinnõje pljaski i teatralnõje predstavlenija armjanskogo naroda. I. Jerevan, 1958, s 231-233; 531.
2. Łanatanjan, A. Avandapatowm. Jerevan, 1969, s 209-211; 213-223; 458-461.
3. Toporov, V. O strukture nekotorõh arhaitšeskikh tekstov sootnosimõh s kontseptsijej "mirovogo dereva". In: Trudõ po znakovõm sistemam. V. Tartu, 1971, s 24.
4. Vt viide 3, s 4, 36.
5. Baiburin, A. Žilištše v obrjadah i predstavlenijah vostotšnõh slavjan. Leningrad, 1983, s 60; Ačarean, H. Haieren armatakan bararan IV. Jerevan, 1979.
6. Vt viide 5, Baiburin, s 55.
7. Zelenin, D. Totemõ-derevja v skazanijah i obrjadah jevropeskikh narodov. Moskva, Leningrad, 1937, s 47; Gamkrelidze, T., Ivanov V. Indojevropeskii jazõk i indojevropeitsõ. II. Tbilisi, 1984, s 640.
8. Vt viide 5, Ačarean, IV.
9. Vt viide 5, Ačarean, II.
10. Vt viide 5, Ačarean, II; vt viide 7, Gamkrelidze, Ivanov, s 742-743.
11. Freidenberg, O. Poetika sjužeta i žanra. Leningrad, 1963, s 209-210.
12. Vt viide 5, Ačarean, II.

HINGEDEAEG

Mall Hiimäe. Eesti, Tartu

Hingedeaja mõiste on eesti rahvakalendris kogu maal tuntud. See on kujutus teatavast ajavahemikust, mil hinged on liikvel ja oma kunagisi kodukohti külastavad. Määrangud selle ajalõigu kohta on aga üsnagi erinevad. Mõõduks võib erinevate arhiiviteadete põhjal otsustades olla teatav nädalapäev teatud nädalal või mitmel järjestikusel nädalal, teatav arv nädalaid või päevi, kusjuures hingedeaja alguse ning lõpu määratlemisel kasutatakse tähtsamaid sügise ja sügistalve tähtpäevi: mihkclipäev (29. IX), mardipäev (10. XI), kadripäev (25. XI), jõulud. Sealjuures määrsõnade *enne*, *pärast*, *paiku*, *ümber* jts sage kasutamine näib tulenevat mitte niivõrd unustamisest, kuivõrd hingedeaja kestvuse tegelikust ebamäärasusest.

Aegade jooksul näib olevat kujutus hingedeajast kui pikemast perioodist taandunud ja hingedeajaks on hakatud nimetama aega, mil tuli aktiivselt tegutseda - hingedele vääriline vastuvõtt korraldada. Toidu väljapanek hingede kostitamiseks võis toimuda ühel, kahel või enamalgi korral, hingedeaja algul ja/või lõpul, nädalase intervalliga (n laupäeviti kogu hingedeaja jooksul),

ühekordsena (õhtust keskööni või hommikuni vältavaks külastuseks). Erinevate ajamäärangute levikupilt on samuti kirev. Teateid, milles hingedeae on dateeritud ennemardipäevasele ajale, on kõige rohkem. Domineerivad määratlused *algus üks nädal peale mihklipäeva ja lõpp üks nädal enne marti* või on hingedeae identne hingedepäevaga (2. XI). Levik on tihe Lõuna-Eesti keskosas Viljandimaal ning sellega piirnevatel aladel. Jõuluorientiirid annavad üksmeelse määratluse *enne jõulut*, mille all näib olevat mõeldud mitte lausa enne jõulust aega, vaid üldse hilissügist. Paljudel puhkudel ongi konstateeritud, et hingedeae oli sügisel.

Selle suhteliselt kireva pildi järgi võib arvata, et enne kirikukalendri kano-niseeritud tähtpäevade jõudmist eestlasteni ning kinnistumist kohalikus rahvakalendris on hingedeajaks siin peetud aastalõpuaega, mille omakorda on määranud looduse sügisene hääbumine koos taimevegetatsiooni lõppemisega, üksiti kõige pimedama aja saabumine, põllu- ja karjakasvatajatel lõikuseaja lõpp. Sellal on surnud esivanemate hingede vastuvõtu aeg olnud paljudel Euroopa rahvastel, ent pikkamööda on see rohkemal või vähemal määral nivelleerunud kiriku poolt kehtestatud kõigi pühakute päevale (1. XI), hingedepäevale (2. XI) või nende päevade ümbrusse. Sama tendents on täheldatav eestlaste traditsioonis. Nii trükistes kui XVII sajandi visitatsiooniprotokollides võib sageli kohata eestlastel hingedeale toidu viimise ajana hingedepäeva märkimist.¹ Soomlastel on eriti rikkalikud pühakute päevale (1. XI) koondunud traditsioonid, hingedepäev on kõrvalise tähtsusega.² Lätlaste kombestikku kuulub hingedeale toidu panemine simunapäevale (28. X), hingedeaja dateeringud on varieeruvad nagu eestlastelgi, ilmneb samasugune tendents ühtlustuda novembrikuu esimestele päevadele.³ Slaavi rahvaste sügisene esivanemate austamise päev on 26. X (sellele eelnev laupäev), sama tähtpäeva pühitsevad kirde-eestlased, vadjalased ja karjalased.

Hingedeajal kehtis nii vaikusenõue kui tööde keeld, kuid konkreetsetele uskumuste kirjapanekutele on omane emma-kumma aspekti rõhutamine. Vaikusenõude eiramise puhul oli suvel karta piksekahju, kuid absoluutset töökeeldu polnud. Keelatud töödest on mainitud ketramist, õblemist, kraasimist, üldse “villast tööd” - vastasel korral lambad ei edeneks (Lõuna-Eesti). Keelatud tööde loendis on sattunud õhtused tubased tööd - esivanemate hingesid usuti saabuvat õhtul, või siis on rõhutatud, et õhtul ei töötatud. Mõned teated (karjanduse alalt) viitavad sellele, et hingedaega peeti kariloomadele kriitiliseks. Mõistatamisest (siis sünnivad kariloomadel kirjud pojad) on andmeid Põhja-Eesti rannikualalt ning Lõuna-Eestist. Algselt võib niisugune tegevus lähtuda nii esivanemate kultusest kui ka aasta vahetumisest - nii või teisiti on tegemist kriitilise perioodiga, mil mõistatamisele on omistanud maagilist tähendust paljud rahvad, sh lätlased (mardipäevast jõuluni), udmurdid (alates sügisest, eriti

jõuluajal) jt.⁴

Hingede söötmisest ja vastuvõtust kodudes leidub andmeid enam Lõuna-Eestist. Trükikirjelduste võrdlemisel eesti ja teiste rahvaste kohta ilmneb, et mõnevõrra varieeruvad on olnud toidu väljapanemise kohad ning toitude valik, ent üldomased on eestlastel, liivlastel, lätlastel, leedulastel jt elavate (maja peremees või/ja perenaine) verbaalsed pöördumised hingede poole otsekui suunamiseks külaliste tegevust või külastuse tagajärgi. Siia kuulub oodatavate nimetamine nimepidi, ettepanek toite maitsta, vabandused, et paremat pole pakkuda, ning ärasaatmisel taotlused, et esivanemad ka edaspidi põldu ja karja hoiaksid, soovitus hingedel tagasiteel mitte üle oraste minna (see rikuks tulevase saagi). Kui vilil järgmisel aastal ikkagi ikaldus, oli loogiline põhjuseks pidada hingede rahulolematust.

Mida enam aastasadade jooksul süvenes kujutelm pahatahtlikust surnust, seda enam pidi see mõjustama ka elavate suhtumist kodusid külastavatesse hingedesse. Rahulolematust võib avalduda juba varasema, matuseaegse kohtlemise osas: *“Kui hingede aeg on ära lõppenud ja hingesid ära saatma on hakatud, siis on õhtul kambri otsa peale puutaldrikuga värsket keedetud liha pandud, et siis hinged süüa saaks. Selkorral ei ole linu kolgitud ega kedagi kolistud ja on hinged vagusi ära minna lastud. Kui mõnele surnule on matmise aeg halvad riided selga olnud pandud, siis olevat need hinged ära minemise aeg nutnud ja kiununud, mõni olevat ulunud: “Mul sinine särk!””* (1894)

Komme hingedele sauna kütta näib olevat üldisem (või siis kauemini püsinud) soomlastel ja karjalastel kui eestlastel või lätlastel. Hingede saunatamine eelnes nende söötmisele, selleks köeti saun, soendati vesi, pandi valmis pesemisvahendid. Eestlaste pärimusteadetes on saun pigem üks toidu väljapanemise kohtadest või siis on öeldud, et koos toiduga pandi valmis viht ja seep saunaminekuks.

Varasemat perioodi kajastavates trükistes esineb toidu väljapanemise kohana saun sagedamini kui folklooriarhiivide viimase saja aasta kohta käivates tekstides. Viimastes on kõige sagedamini nimetatud tarepealset. Lähtumist üldisest ohverdamiskombestikust vahendavad sellised kirjeldused, kus on rõhutatud, et oli vaja välja panna igat oma pere sööki (niisiis ka munad, kohupiim, kartulipuder, leib jms).

Toidu panemise motiveeringud on sihipärased: “oli õnne asi”, “siis on hea õnn”, “siis ei lähe hinged üle põllu” (rukis ei ikalda); arvati, et kui toitu ei pane või see pole meelepärane, “sureb sealt talust keegi”, “hinged teevad midagi halba”, tuleb looma- või põllukahju. Puudub püüe kostitatavaid rahuldada väheväärtusliku või sümboolse toiduga, ainult üksikjuhtudel on nimetatud näiteks rupskeid. Puuduvad teated hingede toitmisest väljastpoolt oma maja-

pidamist hangituga (näit kala, metsloomade või lindude liha, marjad vms).

Kodukäija-kujutelmade sissesulamist hingedeaja pärimusse näitab Viljandi-maa hingesandis käimise komme, mis on elavana püsinud veel XX sajandi esimestel kümnitel. See on piirkond, kus maskeeritud käisid mitte ainult mardija kadripäeva eelõhtul, vaid paari-kolme nädala vältel. Hingesandis käijate kindla käitumismalli puudumise põhjal on alust arvata, et komme on suhteliselt hilise tekkega, kuigi näib vägagi ürgsena. Rahvasuus on hingesante nimetatud hingedeiks: *“Ega need ei ole sandid, mardisandid olid teised, need on hinged.”* Hingi, õigemini vaime ongi püütud imiteerida. Selleks rõivastuti valgesse, harvemini musta (“kurjad hinged”) või tõmmati valge lina ümber. Hinged hirmutasid pererahvast vitsakimbuga, püüdsid lüüa, pitsitada või muul moel kimbutada. Uluti, vinguti või hoopis vaikiti (hing ju häält ei tee), nõuti süüa (sest hingi tuleb sööta). Mõnelpool on ka tantsitud ja pilli mängitud. Hinged käisid mitmel õhtul või ka ühelainsal, nagu soovi oli. Paaris teates on hingede käimise aeg seosesse viidud kodu külastavate hingede ärasaatmisega. *“Siis, kui hinged ära saadetakse, siis käivad hinged.”* Huvi pakub üksikteade maskeerimise eesmärgi kohta: *“Kui hingeaeg lõppes, aeti hingesid välja, võeti valge lina ümber, vitsakimp käes.”* Hingesandiks käinute mälestustes on juttu ka laulmisest, näit: *“Hingedepäeval, selle eelõhtul käisid hinged. Mina käisin Laanel karjas, siis käisime teises peres hinged. Valge rõivas seljas, lina ümber. Pidi midagi andma. Öunu anti. Kui ei antud, siis peksti, vitstega peksti. Lauldi küll:*

*Hinged on ju siia jõudnud uu, uu, uu,
hinged on ju siia jõudnud ju, ju, ju,
Kella-Ritsu käsu peale
oleme ju siia jõudnud.
Kaheteistkümneks peame jälle
kabelisse sisse jõudma -
Kella-Rits paneb ukse kinni.”* (1960).

Laulusõnadest selgub, et hingekskäijad kiirustavad kella kaheteistkümneks öösel surnuaiale tagasi, sest kabelivaht paneb sellal ukse kinni. (Kõnesolev Paistu surnuaia kabelivaht suri kohalike inimeste mälestuste järgi XIX sajandi lõpul). Arvatavasti kujuneski hingeskäimine meelelahutusena õige populaarseks vast XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, kuid varasematel aegadel võis see olla rollilähedasem (valge rõivas, rääkimisest hoidumine, iseloomulikud hääliitsused jms) ning seosesse viidav hingede ärasaatmise või lahkumisega. Võrreldes soome ja karjala *kekritaride* või *köüritär*idega, kes tundmatuiks ning koledaiks maskeerituna lapsi hirmutasid ning läti *tsiganitega*, kes perest peresse naljatamas ning mõistatamas käisid, on Viljandimaa hinged sellistena üsna omanäolised.

Hingedeajal arvati olevat udu ja tuulevaikust. Kui tuult oligi, põhjendati seda hingede rahulolematusega (tuule vingumine assotsieerus hingede häälitustega). Nii nagu kevadel on olnud kombeks jälgida temperatuuri jõudmist 0° piirisse paastumaarjapäeval (25. III), on hingedeajal jälgitud jäätumise algust. Vanasõna “hinged vankritega tulid ja regedega läksid” suunab tähelepanu sellele olulisele muutusele. Oletatavasti on öeldud hingi tulevat või minevat vankri või reega puhtalt piltlikustamisaotlusest, ent pole võimatu, et see vormel kätkeb endas kaugelt järelkaja hingedel sõidukiga matusepaigas vastaskäimisest, nii nagu on andmeid sugulasrahvaste kohta. Selle järgi, kas hinged kulgevad vankri või reega (so kas on soe või külm aeg), on teinud otsustusi edaspidiste ilmade kohta nii eestlased kui soomlased. Pikaajalised ilmaprognoosid annavad tunnistust sellest, et hingede aeg on ka üks aastajaotuse tähiseid. Põllutööde lõpuga seostub ta Eestis märksa vähem kui Soomes, kus sellesse perioodi jääv kekripidustus on üksiti nii lõikuse lõpu, aastavahetuse kui ka surnud esivanemate austamise püha. Hingedeaja mõiste ja dateeringute poolest on hästi võrreldavad eesti, liivi ja läti traditsioon. Lõuna-Eesti osas ühtlustus see ilmselt juba balti ning läänemeresoome hõimude tihedamate kokkupuudete aegadel ning, ilmutades harukordset konservatiivsust, jäi sajandite vältel püsima suhteliselt väikeste muutustega.

Ida-Eestis on tuntud olnud vene-õigeusu kirikukalendri vahendusel ka *mid-rusk* (lähtub püha Dmitri kultusele pühendatud päevast, mida tähistatakse laupäeval enne 26. X). Midruskil pole kindlat dateeringut, ent siia kuulub kadunud esivanematele paremate toitude valmistamine ja laua katmine. Oma pere liikmed istusid veidi eemal, kuni arvati hingesid söönud olevat, seejärel asuti ise sööma. Andmed on XIX sajandi lõpust.

Kaasajal on võimalik välitöödel mõnel pool saada teateid hingedeajast vaid vanema põlvkonna esindajatelt. Näiteid võib tuua organisatoorsest tavandist: 2. novembril, hingedepäeval küünalde asetamine kalmudele või akendele lahkunute mälestamiseks või kolletusajal hingede päeva nime all surnute mälestamine (15. oktoobril 1988.aastal tõi niisugune üritus Tartu-Maarja kalmistule umbes 20 tuhat osavõtjat).

Kirjandus

1. Göseken, H. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache.* Reval, 1660, S 83; Helle, A. Th. *Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden: I. Eine Grammatika, II. Ein Vocabularium, III. Proverbia, IV. Aenigmata, V. Colloquia. Zur Anleitung, Mit Fleiss zusammen getragen und nebst erwecklichen Sendschreiben J. J. Rambachs, an den Editorem, mit einer Vorrede herausgegeben von Eberhard Gutsleff.* Halle, 1732, S 303; Hupel, A. W. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. II. Riga, 1777, S 144; Westrén-*

Doll, A. "Abgötterey" zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit. In: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1925. Tartu (Dorpat), 1926, S 17.

2. Hautala, J. Vanhat merkkipäivät. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 229. osa. Helsinki, 1948, s 335-354; 356.

3. Šmits, P. Latviešu tautas ticējumi. III. Rīga, 1940, l 1666-1667; IV, Rīga, 1941, l 1951-1965.

4. Viidalepp, R. Rahvajutustaja rahva hulgas. In: Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI. Tallinn, 1959, lk 283-284; 293-295; Viidalepp, R. Das Erzählen der Volksmärchen als arbeitsfördernden magischer Ritus. In: VII. Internationaler Kongress für Anthropologie und Ethnologie. Moskau, 1964, S 7-8; Oinas, F. Mõista, mõista, mis see on. In: Vargamäe töde ja õigus. Esseid. Välis-Eesti EMP, 1984, lk 166; vt viide 3, Šmits IV, 1965.

VATKA JA KALMEZI UDMURTIDE RAHVAMUUSIKA ERIJOONI

Marina Hodõreva. Udmurtia, Iževsk

Udmurdi vabariigi põhja- ning loodepiirkonnas elunevad ning Kirovi oblastiga külgnevate alade udmurdid on juba muistsetel aegadel jagunenud kaheks: vatka ja kalmezi hõimuks. Nendel endogaamilistel rahvagrupidel on erinevusi keeles, materiaalses ja vaimses kultuuris. Erinevused on nähtavasti seletatavad nende rühmade erineva etnilise ja kultuurilise päritoluga.

Arheoloogiliste materjalide alusel kujunes kalmezi rühm umbes I aastatuhande keskel Vatka jõe azelini kultuuri ja Kaama keskjooksu mazunini kultuuri kokkupuudete tulemusena Kilmezi (udm Kalmezi) jõel.¹ Vatka suguharu moodustus tõenäoliselt Vjatka (udm Vatka) ülem- ja keskjooksul põhjapoolse azelini kultuuri baasil.² Azelini kultuuri asurkond osales niisiis mõlema, nii Vatka kui Kalmezi hõimuühenduse kujunemises. Kalmezi rühma materiaalse ja vaimse kultuuri omapära on nähtavasti suurel määral pärit mazunini kultuuri kandjatelt. Seda kinnitab asjaolu, et esiteks etnonüümist Kalmez/Kalmaš lähtunud toponüümid tulevad ette Kaama-äärse keskosas, väljaarvatud Kilmezi jõe basseini, st kunagise mazunini kultuuri alal.³ Teiseks paikneb Baškiiria loodeosas Belaja jõe suudme lähedal baškiiri sugukond kalmaš. Ilmselt on need permikeelse kalmezi rühma järglased, kes hiljem Volga bulgaaride mõjul türgistusid.⁴ Kolmandaks, kui Kilmezi ja Tšeptsa (udm Tšuptši) jõgikondade rahvapärимused